

РЕЦЕНЗІЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.149.15>І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГРОЗА НАД КАРПАТАМИ...

**[Рец. на: Олександр Пагіря. Карпатська Україна в документах
Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. / перекл. із чеської Ірина Забіяка;
картограф Дмитро Вортман. Книга I. – Львів: Україна Модерна;
Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – 356 с.;
Книга II. – Львів: Україна Модерна;
Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – 864 с.
(Серія "Україна. Європа: 1921 – 1939", підсерія "Карпатська Україна 1938 – 1939")]**

Серед наукових видань минулого року на особливу увагу шанувальників вітчизняної минувшини заслуговує двотомне видання молодого українського вченого, вихованця історичної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидата історичних наук – Олександра Пагірі. Попри те, що впродовж останніх трьох десятиліть в Україні та світі були опубліковані сотні статей, десятки монографій і збірників документів, спогадів та брошур про Карпатську Україну в 1938 – 1939 рр.^{*}, рецензована праця посідає особливе місце. На її сторінках відображаються дивовижні дипломатичні маневри навколо невеличкого регіону, заселеного русинами-українцями, гібридна пропаганда й агресія, насильство і підступ, які творили політику впродовж 1938–1939 рр. Перед українськими читачами вперше відкривається світ документів другої Чехо-Словацької республіки. І це лише "перша черга" у великому проєкті, спрямованому на публікацію документів про Карпатську Україну з архівів європейських держав – Чехії, Польщі, Німеччини, Угорщини та Великої Британії⁴. Завдяки реалізації задуманого ми вперше побачимо як на наші державницькі аспірації дивилися сусіди й провідні європейські геополітичні гравці того часу.

Перша книга рецензованого двотомника, по суті, є монографією Олександра Пагірі "Українське питання у внутрішній і зовнішній політиці Чехо-Словащини (1938–1939)". Спираючись на велетенський комплекс архівних документів, десятки археографічних публікацій, сотні статей і монографій, дослідник буквально поденно реконструював події в Закарпатському регіоні від початку т. зв. чехословацької кризи до оборонної війни проти угорських окупаційних військ у Карпатській Україні. Завдяки широкому використанню документів з архівів колишньої ЧСР науковець зумів відкоригувати цілу низку усталених у вітчизняній історіографії тверджень, інтегрувати історію Карпатської України до широкого чехословацького та центральноєвропейського контексту. Перед очима читача розгортається широкий спектр подій – боротьба за автономію регіону і створення першого уряду; конкуренція між "русинськими течіями", підтримуваними Прагою, Варшавою і Будапештом; спроби провести референдум про приєднання Закарпаття до Угорщини та урядова криза; формування нового "українського" уряду краю. Калейдоскоп призивів, акцій, заяв, візитів вправно впорядкований автором у дуже чіткий, зрозумілий і цікавий науковий текст (Книга I., С. 27 – 40).

^{*} Поміж найпомітніших праць із цієї тематики варто відзначити: Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добу. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: Тезис, 2013; Балабан Б., Гайдук Т. Карпатська Україна та єврейське питання (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Україна модерна. Ч. 24: Єврейські студії українських теренів. – Харків – Львів, 2017. – С. 41–63; Басараб М., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. – Ужгород, 2006; Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. – Львів: Основа, 1995; Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.) – Ужгород: Патент, 1999; Боднар В., Вегеш М. Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939). – Ужгород, 1997; Брацайко Ю. "Що видів я на Закарпаттю...": Спогади. – Ужгород: Ліра, 2009; Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: у 2-х томах. – Ужгород, 1997; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород: Карпати, 2004; Вегеш М., Гіря В., Король Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). – Ужгород: Колір Принт, 1998; Вегеш М., Токар М. Вершина духу: До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України: Ужгород: Карпати, 2018; Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України // Історія державної служби в Україні: у п'яти томах. Т. 2. Київ: Ніка-Центр, 2009; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / Вегеш М., Делеган М., Довганич О. та ін.; відп. ред. М. Вегеш. – Ужгород: Карпати, 2002; Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. – Київ: Темпора, 2012; Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів / Упоряд. М. Делеган, С. Вискварко. – Ужгород: Карпати, 2009; Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У 2-х томах / Упоряд.: О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря. Ужгород, 2009; Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія". – Ужгород, 2019. – Вип. 2 (41). – С. 8–19; Пагіря О. "Український П'ємонт у Карпатах": українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938 – 1939 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2017. Вип. 20. – С. 113–135; Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010; Радченко Ю. Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938 – 1939) // <https://uamoderna.com/md/radchenko-carpathian-sich>; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів: "Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр." / Упоряд.: О. Довганич, О. Корсун. – Ужгород, 2007; Budin V. Podkarpatská Rus očima česků. – Praha, 1996; Fedinec S. Otázka Podkarpaskej Rusiv retorike maďarskej politiky v rokoch 1938–1939 // Kapitoly z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1945 / Red. L'ubica Harbul'ova. – Prešov, 2015. – S. 330–340; Hubený D. Podkarpatoruske volby do sněmy a přezkum u Volebního soudu v roce 1939 // Historie – Otázky – Problemy. – 2014. № 1. – S. 181–190; Jernecki M. Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939. – Kalisz – Poznań, 2009; Jernecki M., Kołakowski P. "Ukraiński Piemont". Ruś Zakarpatska w okresie autonomii 1938–1939. – Warszawa, 2017 та ін.

⁴ Гнатюк О., Пагіря, О. Чех М. Карпатська Україна 1938–1939 // Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2 кн. / перекл. із чеської Ірина Забіяка; картограф Дмитро Вортман. Книга I. – Львів: Україна Модерна; Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. – С. 9.

Вражаючий диктат несправедливості й насильства, прикритий фразами про "право нації на самовизначення" й "справедливий арбітраж", призвів до змінення кордонів української автономії 2 листопада 1938 р., втрати нею 12% території та 175 тисяч мешканців (з яких 33 тисячі були українцями) на користь сусідньої Угорщини. У рецензованій праці, дослідник присвячує окремий розділ т. зв. Віденському арбітражу та його впливу на ситуацію в карпатському регіоні. Фактично, він доводить, що втрата стратегічних шляхів сполучень, залізничної колії та аеродромів мали зробити Карпато-українську автономію нежиттєздатною, перетворити її на швидке надбання агресивних сусідів (Угорщини і Польщі). І лише неймовірна логістична операція чехословацької армії, яка зуміла налагодити "дорогу життя" гірською місцевістю від Пряшева до Хуста, врятувала молодий державний організм українського регіону від моментальної загибелі (Книга I., С. 40–44). Також учений надзвичайно рельєфно відображає заходи уряду А. Волошина щодо стабілізації ситуації в "постарбітражній" автономії, проблему обміну населенням з Угорщиною, формування нового адміністративного апарату з русько-українського елементу, подолання важкої фінансової та продовольчої кризи тощо (Книга I., С. 45–57).

Надзвичайно цікавим і практично повчальним для сьогодення української державної влади (пишу про це без жодного перебільшення!) є розділ "Гібридна війна" Угорщини та Польщі проти Карпатської України" (Книга I., С. 57–81). Спираючись на дивовижно широку джерельну базу (яка поряд з українськими охоплює також польські, угорські, британські, німецькі та чехословацькі документи) дослідник презентував вражаюче панно з реконструкцією подій підступної, неоголошеної війни Будапешта і Варшави проти мініатюрної Карпато-української автономії. Всі методи, весь інструментарій того, що нині ми йменуємо "гібридною війною" було використано проти невеличкого клаттика української землі. Параноїдально остерігаючись гіпотетичної ймовірності збільшення Карпатської автономії до розмірів т. зв. Великої України, угорський і польський уряди кинули на мініатюрний регіон 6 тисяч і 560 бойовиків-диверсантів відповідно (Книга I., С. 64, С. 71), створили активну мережу агентів-бойовиків із активістів русофільських угруповань (Книга I., С. 70) і водночас розгорнули абсолютно дику за своєю безглуздістю пропагандистську кампанію, стверджуючи, наприклад, що в Нижньому Бистром карпатські січовики ("українські терористи") "розіп'яли чотирьох селян, бо ті на привітання "Слава Україні!" відповіли "Слава Ісусу Христу!" (Книга I., С. 68, підстрочна примітка 161). Підтягування військ до кордону, відправка диверсантів, які "повстають" під виглядом місцевого населення, створення "альтернативного уряду" для "визволених від уряду Волошина" територіях, функціонування спеціальних "медіа", які обслуговуються процес "визволення" українських земель від українського уряду, економічна блокада – це все не про сучасну російську агресію проти України, це реалії Карпато-української автономії восени 1938 року! І все це робилося для того аби "у зародку поховати план "Великої України" (Книга I., С. 80). Шокуючі паралелі з сучасністю аж до деталей, не можуть залишити байдужим вдумливого читача. Тодішні уряди у Будапешті й Варшаві мріяли знищити в зародку будь-які мрії про українську державу достоту так само, як нині Кремль бажає стерти на порох "вашингтонсько-брюссельський проєкт Україна".

Чимало несподіваних аспектів взаємин між Польщею і Чехо-Словаччиною впродовж 1938–1939 років розкрито Олександром Пагірею в розділі "Карпатоукраїнський фактор у польсько-чехословацьких відносинах у 1938–1939 рр." (Книга I., С. 81–91). Знесилений територіальними втратами, морально знищений зрадою західних союзників, празький уряд всіма силами намагався "не дратувати" Польщу показовою активністю українських емігрантів, які прибували на Закарпаття з Галичини чи Волині. Відтак, зайняв завідомо програшну позицію, балансуючи між українцями та поляками чехи стрімко втрачали авторитет в очах обох урядів – варшавського та хустського.

Окрему увагу дослідника приділено питанням внутрішньої безпеки в Карпатській Україні, охороні кордонів, боротьбою за контроль над силовими структурами, протистоянню з керівником МВС автономії генералом Левом Прхалою тощо (Книга I., С. 91–113). Страх перед "українським сепаратизмом" підштовхував президента Емілія Гаху до прагнення утримати повний контроль над жандармерією, поліцією, силами охорони кордону та армією, практично не поступаючись українському автономному уряду жодними "силовими" повноваженнями. Однак, в умовах, коли тільки українці були готові реально й рішуче захищати регіон від угорських та польських зазіхань (що давало бодай примарний шанс на збереження земель Карпатської України в межах федеративної Чехо-Словацької держави), блокування будь-яких ініціатив Августина Волошина, спрямованих на отримання впливу на силові структури, врешті-решт призвело до березневої катастрофи 1939 року, коли чехословацькі військові не були мотивовані воювати за "українську республіку", а українці не мали чим воювати для свого захисту.

Безперечно, пишучи про становлення Карпато-української автономії автор рецензованої праці не міг обійти питання виборів до регіонального Союму 12 лютого 1939 року (Книга I., С. 113–120). Автор поділяє, наведені ним оцінки тогочасних українських та чеських оглядачів, про те, що вибори до Союму стали своєрідним плебісцитом, який виявив надзвичайно високий ступінь довіри до уряду Августина Волошина й засвідчив бажання місцевого населення жити в широкій українській автономії, яка б зберігала (принаймні до певного часу) федеративні зв'язки з Прагою.

Надзвичайно цікаво в рецензованій праці виписано сюжети пов'язані з позицією уряду ЧСР у міжнародних дискусіях навколо Карпатської України (Книга I., С. 120–134). Цей аспект не належить до гарно висвітлених у вітчизняній і світовій історіографії, тому дослідження, здійснене Олександром Пагірею заслуговує на високу оцінку. Йому вдалося надзвичайно послідовно й зрозуміло викласти основні події хитросплетінь світової політики навколо невеличкого Карпатського регіону. Місії британців і переговори з німцями, угорський та польський інтерес, спроби Праги, Берліна, Лондона розіграти "українську карту" – все це створює враження захоплюючого історичного детективу в центрі якого опинилася закарпатська земля.

Розділ "Березневе загострення: Прага і Хуст напередодні розпаду ЧСР" (Книга I., С. 135–139) ознайомлює читача із заключним акордом у стосунках між державним та автономним урядами. Олександр Пагіря вправно демонструє, як, бажаючи стабілізувати ситуацію в державі шляхом посилення централізації й усуненням з уряду в Хусті "націоналістично налаштованих міністрів", чехословацький уряд "вистрілив собі в ногу", спровокувавши непотрібний конфлікт з Августином Волошином і радикальними діячами українського руху, що лише послабило центральну владу й прискорило крах "другої республіки".

Тридцять сторінок тексту присвятив автор рецензованої праці надзвичайно складному і дражливому питанню подій 13–14 березня 1939 року в Хусті, коли члени Карпатської Січі вступили в кровопролитні сутички з чехословацькими силовими структурами (Книга I., С. 139–169). Сумлінно проаналізувавши історіографічні версії подій, а також архівні

матеріали, дослідник схиляється до думки про те, що збройний виступ січовиків був не стільки спробою захопити владу й усунути уряд А. Волошина, скільки реакцією на непродумані централізаторські заходи Праги, в яких українські націоналісти вбачали замах на автономні права краю. У будь-якому випадку, вчений переконаний, що сильний вплив на розвиток подій мала також діяльність агентів німецької, угорської, польської розвідок, які доклали чимало зусиль для того аби до краю загострити українсько-чеський конфлікт на тлі початку угорської інвазії (Книга I., С. 168–169).

Саме подіям оборонної війни березня 1939 року й оголошенню незалежності краю присвячено останній блок сюжетів аналітичної частини двотомника. У притаманній йому манері, автор надзвичайно прискіпливо заглиблюється у найдрібніші аспекти проблеми, створюючи дуже рельєфну картину подій. А його постійні підстрочні коментарі й доповнення вводять читача у загальноєвропейський контекст холодного березня 1939 року. Неприхований цинізм та агресія творили тодішню історію. Міклош Горті не соромився 13 березня в листі до Адольфа Гітлера анонсувати прикордонний інцидент, який має відбутися 16 березня і стати прологом до угорського вторгнення (Книга I., С. 170). Проте, німецькі плани окупації "залишкової Чехії" змусили Будапешт прискоритись й атакувати український автономний анклав 14 березня (Книга I., С. 172–173). Варто наголосити на тому, що Олександр Пагіря не намагається на догоду "квасному патріотизму" зображувати Карпатську Січ єдиною силою опору угорцям і погоджується з думкою про те, що в перші дні боїв основну роль у стримуванні угорських військ відіграли силові структури гинучої Чехословаччини (Книга I., С. 175–180). Разом із тим, бойові дії Карпатської Січі проти угорців описано з урахуванням найдрібніших деталей (Книга I., С. 192–206).

Надзвичайно цінним додатком до першої книги рецензованого двотомника є біографічні нариси фактично про кожну персоналію, прізвище якої згадано в аналітичній частині праці (Книга I., С. 207–276). Це суттєво "олюднює" образи історичних героїв (особливо маловідомих для українського читача чеських політиків, дипломатів, військових), дозволяє без зайвих клопотів поглянути на їхні життєві крутосхили.

Друга книга рецензованого двотомника є класичним археографічним збірником, який включає 469 документів, містить вступну статтю від упорядника та численні наукові коментарі. Слід цілком погодитися з Олександром Пагірею, що "... збірник документів і матеріалів є першою масштабною публікацією архівних джерел чеського походження про існування Карпатської України / Підкарпатської Русі у складі Другої Чехо-Словацької республіки у 1938–1939 рр. Він відкриває один із ключових джерельних комплексів іноземного походження з цієї проблеми, який багато десятиліть залишався поза полем зору українських дослідників і лише вибірково цікавив чеських істориків" (Книга II., С. 35). Документи, опубліковані у збірнику, за своїм походженням належать до однієї групи – вони репрезентують позицію державних і місцевих органів влади ЧСР у 1938–1939 рр., однак, водночас, представлені цілим спектром різних видів документації – це інструкції та листи, звіти та донесення, стенограми та протоколи розмов, спогади і свідчення окремих чиновників та військовослужбовців, зібрані державними органами влади у повоєнний період.

Усі джерела скомпоновано у два великі розділи. Перший – охоплює документи, які в хронологічній послідовності висвітлюють події на Закарпатті від травня 1938 до травня 1941 року (Книга II., С. 43–545) і включають документи празького уряду, центральних міністерств і відомств, автономних органів влади, дипломатичних місій; другий – цілком складається із реляцій та спогадів чехословацьких військовослужбовців про події в Карпатській Україні 1938–1939 рр. (Книга II., С. 549–862).

Зацікавлений читач може знайти в опублікованих документах якнайширший спектр інформації про регіон – від внутрішньої політики та економічного становища, до нюансів охорони кордонів і дипломатичних "маневрів" європейських держав; відчути ставлення чехів до "української проблеми", зануритися в деталі "Чехословацької кризи", відвідати цинічне закулісся світової геополітики напередодні Другої світової війни.

Очевидно, рецензований двотомник має стати настільною книгою для всіх, хто фахово цікавиться історією українських земель, історією дипломатії, воєнно-політичною історією Європи XX століття.